

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (*)

Είναι γνωστό ότι οι βυζαντινές πηγές μέχρι και το 12ο αιώνα παραδίδουν ελάχιστα κρητικά τοπωνύμια. Στις καθαρά ιστοριογραφικές πηγές ή μνεία οικισμών είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη, με εξαίρεση τις γνωστές πόλεις του Χάνδακα, της Γόρτυνας ή της Κυδωνίας. Όσα άλλα ονόματα οικισμών γνωρίζουμε μάς τά παρέχουν δευτερεύουσες πηγές.

Για την πρώτη βυζαντινή περίοδο της Κρήτης (δηλ. από τον 4ο ή 5ο αιώνα ως την αραβική κατάκτηση το 827/8) από τις πηγές αυτές, δηλαδή τά γεωγραφικά έργα όπως ή *Tabula Peutingeriana*¹, ο Άνωνυμος της Ραβέννας², ο Σταδισμός³ κτλ., από τό γνωστό Συνέκδημο του Ίεροκλή⁴, τις έπιγραφές⁵, τά πρακτικά των Συνόδων⁶ και ένα ή δύο άγιογραφικά έργα⁷, γνωρίζουμε ένα σύνολο περίπου 34 οικισμών. Στόν τομέα αυτό ή άρχαιολογική έρευνα παρέχει πολύτιμη βοήθεια. Δυστυχώς όμως σέ πολύ λίγους ύστερορωμαϊκούς ή πρωτοβυζαντινούς οικισμούς έχουν γίνει άνασκαφές. Τό ίδιο συμβαίνει και μέ τις παλαιохριστιανικές βασιλικές, ή παρουσία των οποίων κατά κανόνα φανερώνει και την ύπαρξη ενός οικισμού: μολοντί έχουν έντοπιστεί πολυάριθμες βασιλικές, ελάχι-

(*) Μέ εξαίρεση τό «Παράρτημα» πού παρατίθεται στό τέλος, τό κείμενο της ανακοίνωσης δημοσιεύεται όπως διαβάστηκε, άφού προστέθηκαν οι άπαραίτητες βιβλιογραφικές παραπομπές.

1. Έκδ. K. Miller, *Itineraria Romana...*, Στουτγάρδη 1916· πβ. του ίδιου, *Die Peutingerische Tafel*, Στουτγάρδη 1962.
2. Έκδ. J. Schnetz, *Anonymi Ravennatis Cosmographia, Itineraria Romana*, II, Λιψία 1940.
3. Έκδ. C. Müller, *Geographi Graeci Minores*, I, Παρίσι 1855, 427-514.
4. Έκδ. E. Honigmann, *Le Synécdemos d' Hiéroclès et l' opuscule géographique de Georges de Chypre*, Βρυξέλλες 1939.
5. M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, I-IV, Ρώμη 1935-50· A.C. Bandy, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Άθήνα 1970.
6. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio...* E. Schwartz, *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, I-IV, Βερολίνο-Λιψία 1914-1940· E. Chrysos, *Die Bischofslisten des V. Ökumenischen Konzils (553)*, Βόννη 1966· R. Riedinger, *Die Präsenz- und Subskriptionslisten des VI. Oekumenischen Konzils (680/1)*, Μόναχο 1979.
7. Τό Μαρτύριο των άγιων Δέκα Μαρτύρων, έκδ. P. Franco de' Cavalieri, *Studi e Testi* 125 (1946), 7κ.έ., και τον Βίο του άγίου άποστόλου Τίτου, έκδ. F. Halkin, *AnBol* 79 (1961), 241 κ.έ. (= Κρ. Χρ. 15-16 (1961-2), Β' 325 κ.έ.), ένα τμήμα του όποιου, άναφερόμενο στή χειροτονια έπισκόπων σέ όκτώ κρητικές πόλεις, έπαναλαμβάνεται αύτούσιο στό τέλος του Μαρτυρίου των άγιων Δέκα Μαρτύρων.

στες έχει γίνει δυνατό να ανασκαφούν⁸. Καί στή μιά και στήν ἄλλη περίπτωση, ὅμως, χωρίς συστηματική ανασκαφή εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νά ἔχουμε κάποια ἰδέα τοῦ μεγέθους ἢ τοῦ χαρακτήρα τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ. Οἱ ἄλλες ἀρχαιολογικές μαρτυρίες, δηλ. τά κεραμικά καί νομισματικά εὐρήματα, ἔχουν περισσότερο συμπληρωματική χρησιμότητα. Πάντως ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα ἐπιβεβαιώνει τό γεγονός ὅτι ὑπῆρχαν πολύ περισσότεροι οἰκισμοί ἀπό αὐτούς πού ἀναφέρουν οἱ ἄλλες πηγές⁹.

Διαπιστώνει ὅμως κανείς ὅτι οἱ οἰκισμοί μέχρι τόν 6ο ἢ 7ο αἰώνα χαρακτηρίζονται κατά κανόνα στίς πηγές ὡς «πόλεις». Αὐτό βέβαια δέν ἐκπλήσσει. Ἐπί τήν ἀρχαία μέχρι τήν ἑλληνιστική καί ρωμαϊκή χρόνια ἡ Κρήτη εἶχε ἰσχυρότατη ἀστική παράδοση, μέ πολυάριθμες πόλεις-κράτη πού εἶχαν μακρότατη ἱστορία. Ἀκόμη κι ἂν δέν ἦταν ἀκριβῶς ἑκατό, ὅπως λέγεται, πάντως ἦταν σημαντικός ὁ ἀριθμός τους. Ὅμως στήν ὕστερη περίοδο, 4ο, 5ο, 6ο μ.Χ. αἰώνα, ὁ ὅρος «πόλις» μπορεῖ νά ἔχει εἴτε διοικητική ἔννοια εἴτε νά ἀναφέρεται σέ οἰκισμό μέ ἀστικό χαρακτήρα. Καί εἶναι ἐπίσης γνωστό ὅτι σέ κάποιον οἰκισμό μποροῦσε νά ἀπονεμηθεῖ ἀπό τήν κυβέρνηση ὁ τίτλος τῆς «πόλεως» χωρίς ἀπαραίτητα νά ἦταν αὐτό πού λέμε «ἀστικός»¹⁰. Παραδείγματα ὑπάρχουν πολλά¹¹. Στήν περίπτωση τῆς Κρήτης, ἡ μόνη ἐπίσημη πηγή πού διαθέτουμε, δηλαδή ὁ Συνέκδημος, ἀναφέρει μόνο «πόλεις». Κι ἐνῶ γιά ἄλλες ἐπαρχίες ὁ Ἱεροκλῆς ἀναφέρει καί ἄλλες κατηγορίες οἰκισμῶν, ὅπως κῶμες, δήμους κ.ἄ., γιά τήν Κρήτη δίνει μόνο τά γνωστά 22 ὀνόματα πόλεων. Αὐτοί μέ ἄλλα λόγια ἦταν οἱ οἰκισμοί στούς ὁποίους ἀναγνωρίζονταν ἡ διοικητική ἰδιότητα τῆς «πόλεως». Ὅμως ἂν κρίνουμε ἀπό τά διαθέσιμα ἀρχαιολογικά στοιχεῖα, δέν θά πρέπει νά ὑπῆρχε τόν 6ο αἰώνα κάποια ἀξιοσημείωτη διαφορὰ ἀπό τήν ἀποψη τοῦ μεγέθους καί τῆς ἐν γένει ζωῆς ἀνάμεσα στούς πῖο πολλούς ἀπό τοὺς οἰκισμούς πού ἀναγνωρίζονταν ἐπίσημα ὡς «πόλεις» καί σέ πολλούς ἀπό αὐτούς πού ἀναφέρονται χωρίς αὐτή τήν ἰδιότητα¹².

8. Κατάλογο ὄλων σχεδόν τῶν βασιλικῶν τῆς Κρήτης βλ. στοῦ I. F. Sanders, *Roman Crete*, Warminster 1982. Πβ. Μ. Ἀνδριανάκη, Ὁ νομός Χανίων κατά τήν Παλαιοχριστιανική περίοδο, *Χανιά 1982*, 22-49· Α. di Vita, Contributi alla conoscenza di Gortina bizantina, *Πεπραγμ. Ε' Διεθ. Κρητολογ. Συνεδρίου*, Β', Ἡράκλειο 1985, 137 κ.έ.· Ἱ. Η. Βολανάκη, Τά παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς Κρήτης, *Κρ. Χρ.* 27 (1987), 235-261.

9. Βλ. I. F. Sanders, *δ.π.*, Gazetteer, 135 κ.έ.· D. Tsougarakis, *Byzantine Crete*, Ἀθήνα 1988, Append. 1.

10. Βλ. τό κεφάλαιο The Cities στοῦ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Ὁξφόρδη 1964, ἰδίως τίς σελ. 711-714.

11. Βλ. λόγου χάρις τί λέει ὁ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* VI. 6 (ἐκδ. Hauriy-Wirth, 183, 14-16) γιά τήν Καπούδβαδα.

12. Αὐτό τό συμπέρασμα βγαίνει ἂν συγκριθοῦν τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα οἰκισμῶν πού δέν περιλαμβάνονται στόν κατάλογο τῶν πόλεων τοῦ Ἱεροκλῆ, ὅπως εἶναι ἡ Συία (Σούγια), ὁ Λεβήν, οἱ Ἀλαί καί ἡ Ἴτανος, μέ εὐρήματα ἀπό πόλεις πού περιλαμβάνονται στό Συνέκδημο.

Αὐτή ἡ ἔλλειψη μεγάλων διαφορῶν μπορεῖ νά ὀφείλεται στό ὅτι, μέ ἐξαιρέση τῆ Γόρτυνα καί ἴσως τήν Κυδωνία, σχεδόν ὅλες οἱ ὑπόλοιπες πόλεις (εἴτε ἀναγνωρίζονταν ἐπίσημα ὡς «πόλεις» εἴτε ὄχι) ἀνῆκαν στήν κατηγορία τῶν λεγόμενων «ἐνδιάμεσων πόλεων-ἀγορῶν»¹³. Μάλιστα ἡ Κρήτη παρουσιάζει τήν πέμπτη μεγαλύτερη πυκνότητα πόλεων ἀπό τό σύνολο τῶν 56 ἐπαρχιῶν πού περιλαμβάνονται στό Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλῆ, μικρότερη μόνο ἀπό τίς ἐπαρχίες Παμφυλίας, Λυκίας, Παλαιστίνης Α' καί Φοινίκης¹⁴. Αὐτό σημαίνει ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τῶν κατοίκων ζοῦν ὡς «ἀστοί», στήν πράξη ὅμως ἀσχολοῦνται σέ μεγάλο βαθμό μέ τή γεωργία. Μόνο στήν περιοχή τῆς Γόρτυνας καί τῆς Κυδωνίας, λόγω τῆς ἐκτεταμένης πεδιάδας πού διαθέτει καθεμιά καί τῆς σημασίας τους ὡς ἀστικῶν-διοικητικῶν κέντρων, θά πρέπει νά ὑπῆρχε ἀξιόλογος ἀριθμός ἀπό μικρότερους οἰκισμούς, κῶμες, ἀλλά ἐπίσης ἀγροικίες καί ἀγροκτῆματα¹⁵.

Μετά τόν 6ο αἰώνα εἶναι βέβαια γνωστό πῶς ἀρχίζει σέ ὀλόκληρη τῆ Βυζαντινῆ αὐτοκρατορία ἡ σταδιακή παρακμή τῶν πόλεων, ὄχι μόνο ὡς διοικητικῶν κέντρων ἀλλά καί ὡς ἀστικῶν οἰκισμῶν¹⁶. Στήν Κρήτη, λόγω τῆς ἔντονης ἀστικῆς παράδοσης τοῦ παρελθόντος, δέν φαίνεται νά ἔγιναν μεγάλες ἀλλαγές μέχρι τά μέσα τοῦ 7ου αἰώνα. Ἐτσι τήν ἐποχή πού σέ ἄλλες περιοχές, καί ἰδιαίτερα στή Βαλκανική χερσόνησο, διάφοροι παράγοντες ἐπέφεραν εἴτε τήν ἐξαφάνιση ἑνός μέρους τῶν ἀρχαίων πόλεων εἴτε τή δραστική μείωση τῆς ἔκτασης καί τοῦ πληθυσμοῦ τους καί τήν ἀλλαγὴ τοῦ χαρακτήρα τους μέ ἐλάχιστες μόνο ἐξαιρέσεις, στήν Κρήτη ἕνας ἀριθμός ἀπό τίς παλιές πόλεις εἶχαν διατηρήσει ὡς ἕνα βαθμό κάποια ἀστική μορφή. Ἀπό τά μέσα τοῦ 7ου αἰώνα καί μετά, ὅμως, ἡ παρακμή ἐπῆλθε μέ πῖο ταχεῖς ρυθμούς. Μολοντί οἱ ἱστοριογραφικές πηγές σιωποῦν, οἱ ἀρχαιολογικές μαρτυρίες εἶναι εὐγλωττες: ἀπό ὅλες τίς γνωστές παλαιοχριστιανικές βασιλικές ἢ ἱχνη βασιλικῶν, καί εἶναι γύρω στίς 70, εἶναι ζήτημα ἂν εἶναι τρεῖς αὐτές πού μπορεῖ νά χτίστηκαν τόν 7ο ἢ 8ο αἰώνα¹⁷· σέ ὅσες περιοχές ἔχουν ἔρευνη-

13. Johannes Koder, The Urban Character of the Early Byzantine Empire: Some Reflections on a Settlement Geographical Approach to the Topic, *17th Intern. Byz. Congress, Major Papers*, New Rochelle N.Y. 1986, 155 κ.έ., ἰδίως σελ. 163 κ.έ.

14. Αὐτό φανερώνει ὁ πίν. 5 στοῦ Koder, *δ.π.*, 183.

15. Γιά τήν περιοχή τῆς Γόρτυνας στή ρωμαϊκή περίοδο βλ. I. F. Sanders, Settlement in the Hellenistic and Roman Periods in the Plain of Messara, Crete, *ABSA* 71 (1976), 131 κ.έ.

16. Βλ. πῖο κάτω σημ. 28.

17. Πρόκειται γιά τόν Ἅγιο Τίτο στή Γόρτυνα (Ἄ. Ὁρλάνδος, Νεώτεροι ἔρευναι ἐν Ἄγ. Τίτω Γορτύνης, *ΕΕΒΣ* 3 (1926), 301-328· I. F. Sanders, *Roman Crete*, 108-113· ἡ χρονολόγησις στό 10ο αἰώνα πού προτάθηκε ἀπό τόν J. Christern, Die Datierung von A. Titos in Gortys, Kreta, *Πεπραγμ. Γ' Διεθ. Κρητολογ. Συνεδρ.* Β', Ἀθήνα 1974, 37 κ.έ. δέν γίνεται γενικά ἀποδεκτή), τῆ βασιλικῆ στό Βυζάρι (ἡ χρονολόγησις στόν 9ο αἰώνα πού πρότεινε ὁ Κ. Καλοκύρης, Ἡ βασιλική τῆς βυζαντινῆς Συβρίτου, *Κρ. Χρ.* 13 (1959), 7 κ.έ. ἔχει ἀντιμετωπισθεῖ μέ σκεπτικισμό καί ἡ ἐκκλησία πρέπει νά εἶναι παλιότερη κατά ἕνα αἰώνα: βλ. I. F. Sanders, *δ.π.* 115-7), καί τῆ βασιλικῆ στό Ἄπτερα (I. F. Sanders, *στό ἴδιο*, 165: 6ος/7ος αἰ.).

θεϊ, σχεδόν πουθενά δέν έχει αναγνωριστεί κεραμική μεταγενέστερη του 7ου αιώνα· και τα νομίσματα παρουσιάζουν την ίδια εικόνα¹⁸. Η παρακμή λοιπόν των πόλεων από τον 7ο αιώνα και έντελει ή εγκατάλειψη όρισμένων από αυτές είναι βεβαιωμένες. Αφίνω προς στιγμή κατά μέρος τά δύο προφανή έρωτήματα, δηλαδή α) ποιοί ήταν οι λόγοι αúτης τής παρακμής, και β) ποιά ήταν ή τύχη των κατοίκων των πόλεων: θά επανέλθω σ' αυτά σέ λίγο.

Άς δούμε τώρα τή δεύτερη βυζαντινή περίοδο, δηλαδή από τό 961 ως τήν πτώση τής Κρήτης στά χέρια των Βενετών τήν πρώτη δεκαετία του 13ου αιώνα. Άν προσπαθήσουμε νά διαπιστώσουμε τόν αριθμό και τό είδος των οικισμών αυτά τά 250 χρόνια, θά δούμε ότι τό σκοτάδι δέν είναι λιγότερο πυκνό από ό,τι προηγουμένως: οι ιστοριογραφικές πηγές σιωπούν, οι επιγραφές είναι ανύπαρκτες και τά εκκλησιαστικά Τακτικά μās δίνουν τά όνόματα 10-12 επισκοπών¹⁹, χωρίς όμως νά είναι πάντοτε σαφές πού βρισκόταν ή έδρα τους. Μόνο μέ τή βοήθεια μερικων άλλων πηγών, όπως ο Βίος και ή Διαθήκη του άγίου Ίωάννου του Ξένου²⁰, τά έγγραφα του αρχείου τής Πάτμου²¹, και ένα ή δύο έγγραφα σχετικά με τά γνωστά 12 Άρχοντόπουλα²², σέ συνδυασμό με τά Τακτικά, μās γίνεται γνωστός ένας αριθμός 36 περίπου οικισμών. Αυτά είναι όλα κι όλα όσα διαθέτουμε για τούς οικισμούς τής δεύτερης βυζαντινής περιόδου. Παρατηρούμε όμως μία διαφορά σέ σχέση με τήν πρώτη περίοδο: οι πηγές τώρα δέν μιλούν για πόλεις, όπως πριν, αλλά χαρακτηρίζουν σαφώς τούς οικισμούς ως χωριά. Μοναδική εξαίρεση ο Χάνδακας, πού χαρακτηρίζεται ως πόλη ή ως κάστρο, και φαίνεται νά υπήρξε ο μόνος ίσως οικισμός τής δεύτερης περιόδου με άστικό χαρακτήρα. Κι αυτός όμως δέν θά αναπτύχθηκε και πάλι πλήρως άμέσως μετά τίς καταστροφές τής ανακατάληψης, αλλά σταδιακά και άργότερα.

Άν όμως προχωρήσουμε στην επόμενη περίοδο, ή κατάσταση αλλάζει θεαματι-

18. Πβλ. D. Tsougarakis, *Byzantine Crete*, κεφ. 6/1 και Append. 1. Βλ. πάντως J. Russel, *Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence*, 17th Intern. Byz. Congress, Major Papers, New Rochelle N.Y. 1986, 137-154 και F. Trombley, *The Decline of the Seventh-Century Town*, *Byzantine Studies in Honor of M. Anastos* (ed. S. Vryonis Jr.), Malibu 1985, 65-90, για τήν προσοχή με τήν όποία πρέπει νά έρμηνεύονται τά αρχαιολογικά εύρήματα από τούς ιστορικούς· πρβλ. W. Treadgold, *The Break in Byzantium and the Gap in Byzantine Studies*, *Byz. Forsch.* 15 (1990), 289-316.

19. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981, Τακτικά άρ. 8, 10-14.

20. Ν.Β. Τωμαδάκης, Άγιολογικά και Ύμνολογικά, Α' Ο άγιος Ίωάννης ο Ξένος και Έρημίτης εν Κρήτη, 10ος-11ος αι., *ΕΕΒΣ* 46 (1983-4), 1-117 (του άνατ.).

21. Έρα Βρανούση, Έγγραφα Πάτμου. Α' Αυτοκρατορικά, Άθήνα 1980. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Έγγραφα Πάτμου. Β' Δημοσίων Λειτουργιών, Άθήνα 1980· Miklosich-Müller, *Acta et diplomata Graeca medii aevi*, τόμ. 6ος, Βιέννη 1896.

22. E. Gerland, *Histoire de la noblesse crétoise au Moyen Age*, *ROL* 11 (1905-8), 7-41. Στ. Ξανθουδίδης, Τό δίπλωμα (προβελέγγιον) των Σκορδιλων Κρήτης, *ΕΕΚΣ* 1 (1939), 299 κ.έ.

κά. Μέσα στά 90 πρώτα χρόνια τής Βενετοκρατίας, δηλαδή από τό 1211 ως τό 1301, οι εκδεδομένες σύγχρονες πηγές και μόνο μās κάνουν γνωστές σχεδόν τέσσερις εκατοντάδες οικισμών, χωρίς νά μετράμε ξεχωριστά όσα χωριά έχουν συνοικισμούς «πάνω» και «κάτω», μολονότι στίς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για έντελώς ξεχωριστούς οικισμούς, και χωρίς νά λογαριάζουμε βέβαια τά άλλα τοπωνύμια²³. Έξαιτίας τής φύσης αúτων των πηγών, οι πληροφορίες τους άφορούν κυρίως τήν περιοχή του σημερινού νομού Έρακλείου, και ιδίως τήν περιοχή πού ήταν γνωστή ως Paracandia, και αντίστοιχοσε περίπου στή σημερινή έπαρχία Τεμένους. Για τίς άλλες περιοχές τής Κρήτης οι άναφορές είναι πολύ λιγότερες. Από τήν άποψη αúτη, μολονότι τό δείγμα είναι γεωγραφικά περιορισμένο, ή μάλλον άκριβώς έξαιτίας αúτου, ή γεωγραφική πυκνότητα των άναφερόμενων οικισμών είναι έντυπωσιακή: όχι μόνο άναφέρεται ένας σημαντικός αριθμός οικισμών πού εξακολουθούν νά υπάρχουν μέχρι τίς μέρες μας, πράγμα πού δείχνει ύψηλότατο ποσοστό επιβίωσης, αλλά και πολλοί άλλοι πού σήμερα έχουν εξαφανιστεί.

Οι βενετικές πηγές μιλούν από τή μία μεριά και πάλι για μία πόλη, τό Χάνδακα (και λίγο άργότερα για τά Χανιά και τό Ρέθυμνο), και από τήν άλλη για οικισμούς πού χαρακτηρίζονται ως casalia, δηλαδή χωριά. Σέ σπάνιες περιπτώσεις όρισμένοι όνομάζονται castra. Θεωρητικά αúτό τό πυκνό δίκτυο χωριών θά πρέπει ή νά είναι δημιούργημα των πρώτων χρόνων τής Βενετοκρατίας, δηλαδή του 13ου αιώνα, ή νά προϋπήρχε από τά χρόνια τής δεύτερης Βυζαντινής περιόδου. Παρατηρούμε όμως ότι σημαντικό ποσοστό από αυτά τά χωριά άναφέρονται στίς πηγές ήδη από τά πρώτα πρώτα χρόνια τής βενετικής κατοχής. Έξάλλου οι ίδιες αúτες πηγές άναφέρουν ρητά για πολλά από τά χωριά πώς υπήρχαν tempore Gregorum, δηλαδή από τήν έποχή των Βυζαντινων²⁴. Επιπλέον οι συνθήκες πού επικρατούν στην Κρήτη τίς πρώτες δεκαετίες τής Βενετοκρατίας, με τίς επαναστάσεις, τούς πολέμους και τή γενική άναστάτωση, κάθε άλλο παρά εύνοοσαν τή μαζική ίδρυση νέων οικισμών· τό αντίθετο, αρκετά χωριά έρημώθηκαν ή καταστράφηκαν από τίς άναστατώσεις και τίς πολεμικές επιχειρήσεις. Για παράδειγμα μπορεί νά άναφερθεί τό γνωστό έγγραφο παραπόνων πού υποβάλλουν οι Κρήτες προς τή Βενετία στή δεκαετία του 1220²⁵, στο όποιο ή γενική εικόνα των καταστροφών, παρά τίς αναπόφευκτες υπερβολές, δέν μπορεί νά απέχει πολύ από τήν πραγματικότητα. Ούτε μπορεί νά υποστηριχτεί ότι κάποιοι σημαντικός αριθμός χωριών δημιουργήθηκαν από τούς Βενετούς στά χρόνια αúτά, άφου οι βενετι-

23. Βλ. τό «Παράρτημα» στο τέλος τής άνακοίνωσης.

24. Πβλ. Ζ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινοϋ, Ίωάννινα 1985, κυρίως έγγρ. 105 αλλά και άλλου.

25. G. Cervellini, *Documento inedito veneto-cretese del dugento*, Πάδοβα 1906.

κές πηγές επανειλημμένα αναφέρονται στο μειωμένο πληθυσμό και την έλλειψη εργατικών χεριών στην ύπαιθρο²⁶.

Οι διαπιστώσεις αυτές μάς οδηγούν στο συμπέρασμα πώς τα πολυάριθμα χωριά που αναφέρονται στις πρώιμες βενετικές πηγές, και σίγουρα ακόμη περισσότερα, υπήρχαν ήδη από τη δεύτερη Βυζαντινή περίοδο. Με άλλα λόγια, αυτό που η έλλειψη ή η σιωπή των βυζαντινών πηγών αφίνει στο σκοτάδι, γίνεται ολοφάνερο τό 13ο αιώνα: μόλις υπάρξουν διαθέσιμες σχετικές πηγές, άμέσως εμφανίζεται αυτό τό έντυπωσιακά πυκνό δίκτυο των μικρών αγροτικών οικισμών, που δέν μπορεί παρά νά έχει βυζαντινή προέλευση. Έκείνο που συνεπώς χαρακτηρίζει τη δεύτερη Βυζαντινή περίοδο της Κρήτης από την άποψη του τύπου των οικισμών που επικρατούσαν είναι, σέ αντίθεση μέ την πρώτη περίοδο, ή ουσιαστική έλλειψη πόλεων, δηλαδή αστικών οικισμών. Στην πράξη φαίνεται ότι υπάρχει μόνο μία πόλη, ό Χάνδακας. Τήν ίδια εποχή, 10ο και κυρίως 11ο αιώνα, που στην ύπόλοιπη Βυζαντινή αυτοκρατορία παρατηρείται μία αναγέννηση των πόλεων ως αστικών κέντρων²⁷, ή ανάκτηση της Κρήτης και ή επαναφορά της στους κόλπους της αυτοκρατορίας δέν προκάλεσε την αναβίωση και έννευ ανάπτυξη καμιάς από τίς παλιές πόλεις. Καί αυτό δέν υπήρξε προσωρινό φαινόμενο που περιορίστηκε στά πρώτα χρόνια μετά την εκδίωξη των Άράβων, αλλά διατηρήθηκε σέ όλη τη διάρκεια της δεύτερης Βυζαντινής περιόδου. Αντίθετα, ό τύπος του οικισμού που επικρατεί είναι οι μικροί αγροτικοί οικισμοί, τά χωριά, και μάλιστα σέ μεγάλους αριθμούς.

Τίθεται όμως ένα διπλό έρώτημα: α) πότε αρχίζει νά επικρατεί αυτός ό τύπος του οικισμού: στή δεύτερη περίοδο, στην Άραβοκρατία, ή πιό πρίν; και β) ποιό ήταν τό αίτιο της εξάπλωσής τους; Βέβαια ή άπάντηση στό ένα μάς οδηγεί λίγο πολύ στην άπάντηση και του άλλου. Σπεύδω νά δηλώσω άμέσως ότι ή προσωπική μου άποψη είναι πώς ένα σημαντικό μέρος αυτών των οικισμών έχει τίς ρίζες του στην εποχή πρίν από την Άραβοκρατία. Αυτό βέβαια δέν είναι παρά μία υπόθεση, που δέν μπορεί νά επιβεβαιωθεί από ρητές μαρτυρίες. Στηρίζεται όμως σέ όρισμένες θετικές ένδείξεις, τίς ακόλουθες.

Είπα προηγουμένως ότι τόν 7ο αιώνα έχουμε τη γνωστή δραματική παρακμή των πόλεων, φαινόμενο καθολικό σέ όλόκληρη την αυτοκρατορία (άν και σέ βαθμό που ποικίλλει από περιοχή σέ περιοχή) και τεκμηριωμένο από τίς αρχαιολογικές μαρτυρίες και στην Κρήτη. Στή Βαλκανική χερσόνησο ως κύριοι λόγοι αυτής της παρακμής και εξαφάνισης πολλών πόλεων θεωρούνται οι βαρβαρικές επιδρομές, κυρίως ή εισβολή των Άβαροσλάβων, καθώς και οι πειρατικές επιδρομές των Άράβων στά παράλια κέντρα, σέ συνδυασμό μέ έκτεταμένες φυσικές κατα-

26. Βλ. λόγου χάρη, F. Thiriet, *Régestes...*, I, Παρίσι 1958, άρ. 214, 253, 455, 580, 664.
27. C. Mango, *Βυζάντιο. Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Άθήνα 1988, 72-76, 104-107.

στροφές που συνέπεσε νά συμβούν άπανωτά²⁸. Γιά την Κρήτη ή βασικότερη από τίς αιτίες αυτές δέν ισχύει, άφου δέν έχουμε καθόλου βαρβαρικές επιθέσεις, έκτός από μία εφήμερη επιδρομή Σλάβων τό 623²⁹. Έχουμε βέβαια φυσικές καταστροφές, και βέβαια τίς άραβικές επιθέσεις. Οι τελευταίες αυτές δέν πρέπει νά ήταν τόσες ή τέτοιες που νά επιφέρουν από μόνες τους γενική κατάρρευση της αστικής ζωής σέ όλο τό νησί. Αναμφίβολα οι Άραβες συνετέλεσαν στην παρακμή των πόλεων της νότιας παραλίας, όμως περισσότερο μέ τίς νέες οικονομικές συνθηκες που δημιούργησαν στην άνατολική Μεσόγειο και λιγότερο μέ άπευθείας επιθέσεις. Είναι άξισημείωτο πώς ή άξιολόγηση των αρχαιολογικών μαρτυριών για οικισμούς ή μεμονωμένες βασιλικές δίνει εικόνα βαθμιαίας φθοράς ή έγκατάλειψης. Είναι ζήτημα άν τρεις βασιλικές παρουσιάζουν ίχνη βίαιης καταστροφής, δηλαδή πυρκαγιάς, που και πάλι δέν μπορεί νά άποδοθεί μέ βεβαιότητα σέ έχθρική δράση³⁰. Η δραστηριότητα των Άράβων συνεπώς πρέπει νά συνδεθεί και μέ άλλους παράγοντες, όπως τη γενική άλλαγή των συνθηκών ζωής σέ όλη την Κρήτη, και τίς φυσικές καταστροφές, ιδιαίτερα τούς σεισμούς, την πανώλη και τίς αιτοδεΐες³¹. Έκτός από τη μείωση του πληθυσμού, ό συνδυασμός αυτών των παραγόντων επιφέρει και στην Κρήτη την παρακμή των πόλεων. Έλάχιστες, ή μάλλον μόνο ή Γόρτυνα κατορθώνει νά διατηρηθεί ως διοικητικό κέντρο, και πάλι σέ περιορισμένη και συρρικνωμένη μορφή. Η ζωή από αστική ή ήμισιαστική μετατρέπεται σέ αγροτική, δηλαδή (για νά χρησιμοποιήσω τόν έλληνικό όρο που εισήγαγε ό καθηγητής Δ. Ζακυθνήος) *άπαστικοποιείται*. Μέ άλλα λόγια ό ήδη μειωμένος πληθυσμός έγκαταλείπει τίς παλιές πόλεις και έγκαθίσταται στην ύπαι-

28. Δ.Α. Ζακυθνήος, *Βυζαντινή Ιστορία. 324-1071*, Άθήνα 1977, 149 x.έ.· του ίδιου, *La grande breche dans la tradition historique de l' hellénisme du 7e au 9e siècle*. *Χαριστ. εις Ά. Όρλάνδον*, Γ', Άθήνα 1966, 300-27· Α.Ρ. Kazhdan, *Vizantiskie goroda v VII-XI v.*, *Sovetskaja Archeologia* 21 (1954), 164 x.έ.· E. Kirsten, *Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Intern. Byzantinistenkongress*, 5/3, Μόναχο 1958, 1-35· C. Bouras, *City and Village: Urban Design and Architecture, Akten. XVI. Intern. Byzantinistenkongress (JÖB 31/32 (1981), 611-653)* C. Mango, *Βυζάντιο. Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Άθήνα 1988, 77-107. Αντίθετη άποψη έχουν εκφράσει οι G. Ostrogorsky, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*, *DOP 13 (1959)*, 47 x.έ.· S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, Berkeley 1971, 6-24· A. Guillou, *La civilisation byzantine*, Παρίσι 1974, 266 x.έ.

29. Θωμά πρεσβυτέρου, *Liber Calipharum*, έκδ. J.P.N. Land, *Anecdota Syriaca*, I, Lugdunum Bat. 1862, 115.

30. Είναι οι βασιλικές στό Πάνορμο (*Έργον Άρχ. Έταιρ.* 1955, 107· *Πρακτικά Άρχ. Έταιρ.* 1955, 127), στό Βυζάρι (βλ. σημ. 17) και στή Γιωργιούπολη (Μ. Ανδριανάκης, *Χανιά 1982*, 32).

31. Βλ. Έ. Πλατάκη, *Οι σεισμοί της Κρήτης*, *Κρ. Χρ.* 4 (1950), 471 x.έ.· A. Di Vita, *I terremoti a Cortina in età romana e protobizantina. Una nota*, *Annuario della Scuola Arch. di Atene...* LVII-LVIII (1979-80), 435 x.έ.· Βίος Άνδρέου Κρήτης, έκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κερραμίας, *Ανάλεκτα Ίεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, Ε', Πετρούπολη 1898 177.17-27.

θρο. Αυτό είναι, νομίζω, ένα σημείο που χρειάζεται να τονιστεί: πιστεύω ότι από τα μέσα του 7ου και τον 8ο αιώνα ο πληθυσμός της Κρήτης διασκορπίζεται σε μικρούς αγροτικούς οικισμούς στην ύπαιθρο. Ίσως εδώ θα πρέπει να δούμε το ξεκίνημα ενός σημαντικού μέρους των χωριών εκείνων που υπήρχαν στη δεύτερη Βυζαντινή περίοδο και που γίνονται γνωστά κυρίως μέσα από τις πηγές του 13ου αιώνα.

Οι Βυζαντινοί συγγραφείς αναφέρουν, και την άποψη αυτή από όσο γνωρίζω ακολουθούν οι περισσότεροι ερευνητές, ότι οι Άραβες που κατέκτησαν την Κρήτη κατέστρεψαν όλες τις πόλεις της. Ο Γενέσιος λόγου χάρη αναφέρει ότι καταλήφθηκαν 28 κρητικές πόλεις³². Λέγεται επίσης ότι ο πληθυσμός υπέστη φοβερές πιέσεις και διώξεις. Ίσως αυτή η εικόνα να μην ανταποκρίνεται έντελώς στην πραγματικότητα. Πρώτα πρώτα για τη Γόρτυνα δεν υπάρχει αρχαιολογική ένδειξη κάποιας καταστροφής στην εποχή αυτή. Ακόμη και για το ναό του Αγίου Τίτου ή επικρατέστερη άποψη είναι ότι στάθηκε ὄρθιος σε όλη τη διάρκεια της Άραβοκρατίας³³. Πέρα όμως από τη Γόρτυνα, ποιοί άλλοι οικισμοί διατηρούσαν ἄραγε το χαρακτήρα της «πόλεως» στην Κρήτη το 827 ή 828; Η Κνωσώνα στις αρχές του 9ου αιώνα χαρακτηρίζεται ως «χωρίον»³⁴. Για την πόλη της Κνωσώου δεν υπάρχει καμιά αρχαιολογική ένδειξη ότι κατοικούνταν μετά τον 5ο αιώνα³⁵. Για τις περισσότερες άλλες πόλεις δεν υπάρχουν στοιχεία μετά τον 7ο αιώνα. Στην πλειονότητά τους πρέπει ή να είχαν ἐρημωθεί ή να είχαν συρρικνωθεί στο μέγεθος ενός χωριού ή, στην καλλίτερη περίπτωση, ἄν διέθεταν ὄχυρώσεις που στέκονταν ἀκόμη, να είχαν πάρει το χαρακτήρα του βυζαντινού «κάστρου», και πάλι με λίγους κατοίκους. Όταν ἄρχισε η ἀραβική κατάκτηση της Κρήτης, ή συντριπτική πλειονότητα του κρητικού πληθυσμού ἔχω τη γνώμη ότι κατοικοῦσε ἤδη από πολλά χρόνια σε μικρά χωριά στην ύπαιθρο.

Παλιότερα πιστευόταν ότι ο κρητικός πληθυσμός σχεδόν ἐξολοθρεύτηκε ή σε μεγάλο βαθμό σχεδόν ἐξισλαμίστηκε από τους Άραβες. Πρίν από 40 και περισσότερα χρόνια ο καθηγητής Ν.Β. Τωμαδάκης πρώτος ἀμφισβήτησε αυτές τις γνώμες ως ἀστήρικτες και ὑποστήριξε πώς η Άραβοκρατία ἄφησε τον κρητικό πληθυσμό, τόσο ἐθνολογικά ὅσο και θρησκευτικά, οὐσιαστικά ἀνέπαφο. Τὴν ἄποψη αὐτή ἀνέπτυξε ὁ ἴδιος πῶς ἀναλυτικά πρίν από ἕνα τέταρτο ἀκριβῶς του αἰώνα, και σήμερα δεν νομίζω ότι διαφωνεῖ κανείς με τὸ βασικό αὐτό συμπέρασμα³⁶. Διέκρινε επίσης ὁ κ. Τωμαδάκης ότι οἱ Σαρακηνοί της Κρήτης δεν ἀποζούσαν οἱ ἴδιοι από τὴ γεωργία, καθώς και ότι δεν θὰ τούς ἦταν δυνατό να ἐλέγξουν ἀπόλυτα

32. Βασιλεία, ἔκδ. Lesmüller-Thurn (CFHB, 1978), 33.

33. Ἄ. Ὀρλάνδος, Νεώτεροι ἔρευνοι..., *EEBS* 3 (1926), 301 κ.ἑ. G. Gerola, *Monumenti Veneti*, II, 37 κ.ἑ.

34. Βίος ἀγίου Νικολάου Στουδίτου, *PG* 100, 868.

35. Sanders, *Roman Crete*, 105-7, 152-3.

36. Ν.Β. Τωμαδάκης, Προβλήματα της ἐν Κρήτη Ἄραβοκρατίας, *EEBS* 30 (1960-1), 1 κ.ἑ.

τὸ σύνολο του πληθυσμοῦ³⁷. Δεν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ Ἰσπανο-Άραβες κατακτητές της Κρήτης εἶχαν ἀστική προέλευση, δεν ἦταν δηλαδή ἀγρότες³⁸. Εἶναι ἐπίσης γνωστό ὅτι στήν Κρήτη, τόσο αὐτοὶ ὅσο και οἱ ἄλλοι Άραβες που ἤλθαν στή συνέχεια, ἔζησαν κυρίως ὡς ἀστοὶ και ἀποζούσαν βασικὰ από δραστηριότητες ὅπως ἡ πειρατεία και τὸ ἐμπόριο³⁹. Ἄν τώρα δεχτοῦμε, ὅπως ὑποστήριξε προηγουμένως, ὅτι τὴν ἐποχὴ της κατάκτησης ὁ ἀστικός πληθυσμός της Κρήτης ἦταν μικρὴ μειοψηφία στο σύνολο τῶν κατοίκων λόγω της προηγούμενης παρακμῆς τῶν πόλεων, και ταυτόχρονα ὅτι πολὺ λίγοι Άραβες ἀποζούσαν από τὴ γεωργία και τὴν κτηνοτροφία, μαζί με τὸ γεγονός ὅτι οἱ κατακτητές δεν εἶχαν κανένα ἀπολύτως συμφέρον οὔτε να ἐξολοθρεύσουν οὔτε να ἐξισλαμίσουν τὸν ντόπιο πληθυσμό, ἀλλά οὔτε και μπορούσαν να τὸν ἐλέγξουν ἀπόλυτα, τότε ἴσως μπορούμε να δούμε κάπως πῶς ἐνισχυμένα τὰ δύο προηγούμενα συμπεράσματα: δηλαδή πῶς ἀφενὸς δεν ἦταν δυνατό να ἐπέλθει μέσα σε λιγότερο από 135 χρόνια κάποια ἄξια λόγου ἀλλοίωση, θρησκευτική και ἐθνολογική, του πληθυσμοῦ, ἀφοῦ αὐτὸ πού φαίνεται ὅτι ἔγινε στήν πράξη ἦταν πῶς οἱ Άραβες ἀντικατέστησαν τούς Βυζαντινοὺς στήν πολιτική και στρατιωτική διοίκηση, ὡς ἄρχουσα τάξη, χωρίς να χρειάζεται να ἔρχονται κατ' ἀνάγκη σε στενή ἐπαφή με τούς ντόπιους. Ἡ μεγάλη μάζα τῶν τελευταίων αὐτῶν θὰ πρέπει να συνέχισαν τὴ ζωὴ τους στήν ὑπαιθρο λίγο πολὺ ὅπως πρίν. Αὐτὸ με τὴ σειρά του, ἀφετέρου, σημαίνει ὅτι οἱ ἀγροτικοὶ οἰκισμοὶ (ἄν ἤδη ἀποτελοῦσαν τὸν κυρίαρχο τύπο οἰκισμοῦ στήν Κρήτη πολὺ πρίν από τὴν Ἄραβοκρατία) δεν ἐπηρεάστηκαν από τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἀράβων ἀλλά συνέχισαν τὴ ζωὴ τους και διασώθηκαν στή δεύτερη Βυζαντινὴ περίοδο. Μετά τὸ 961 οἱ συνθήκες ἡσυχίας και εἰρήνης που ἐπικράτησαν και ἡ πύκνωση του πληθυσμοῦ ὅπως ὅποτε συνέτειναν στή ἴδρυση πολλῶν καινούριων χωριῶν. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῶν οἰκισμῶν της δεύτερης περιόδου ἔχει τὴ ρίζη του στήν περίοδο πρίν από τὴν Ἄραβοκρατία, χωρίς βέβαια να λογαριάζω ἐκείνους για τούς ὁποίους γλωσσολογικά και ἄλλα στοιχεία μᾶς πείθουν για τὴ συνεχὴ ζωὴ τους από τὰ ἀρχαῖα χρόνια.

37. Στο ἴδιο, 6.

38. V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824)*, Ἀθήνα 1984, 82, 107.

39. Στο ἴδιο, 107, 117-121.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στόν κατάλογο πού ακολουθεῖ ἔχουν περιληφθεῖ μόνο ὀνόματα οἰκισμῶν — ὄχι τοπωνύμια γενικά — πού ἀναφέρονται στίς πηγές ἀπό τόν 10ο αἰώνα μέχρι περίπου καί τό πρῶτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα. Περιλαμβάνονται δηλαδή καί τά πρῶτα ἑκατό περίπου χρόνια τῆς Βενετοκρατίας. Ἀλλά σέ ὅσες περιπτώσεις γίνεται ἀναφορά σέ πηγές μετά τό 1301, κατά κανόνα ὑπάρχει βεβαιότητα ὅτι ὁ ἀναφερόμενος οἰκισμός ὑπῆρχε τουλάχιστο ἀπό τόν προηγούμενο αἰώνα. Δέν περιλαμβάνονται στόν κατάλογο οἱ πόλεις Χάνδακας, Χανιά, Ρέθυμνο καί Σητεία, καθῶς καί τά διάφορα κάστρα (Belvedere, Bonifacio κλπ.). Ἐπίσης γιά λόγους μεθοδολογικούς δέν περιλαμβάνονται οἰκισμοί πού ἐμφανίζονται στίς πηγές μετά τό 1325-1330, ἀκόμη κι ἂν εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπῆρχαν ἀπό πολύ παλιότερα. Τό ἐρωτηματικό σέ παρένθεση (;) μετά τό ὄνομα τοῦ οἰκισμοῦ στή στήλη «Παρατηρήσεις» σημαίνει ἢ ὅτι ὁ οἰκισμός δέν μπορεῖ νά ἐντοπιστεῖ ἢ ὅτι δέν μπορεῖ νά γίνει διάκριση μεταξύ ὁμωνύμων.

Χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες συντομογραφίες:

Bandi	Paola Ratti Vidulich, <i>Duca di Candia. Bandi (1313-1329)</i> , Βενετία 1965.
Βησσαρίων	Z. Τσιρπανλής, <i>Τό κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος</i> , Θεσσαλονίκη 1967.
Borsari	S. Borsari, <i>Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo</i> . Νάπολη 1963.
Βρανούση	Ἔρα Βρανούση, <i>Ἐγγράφα Πάτμου. Α. Αὐτοκρατορικά</i> , Ἀθήνα 1980.
Brixano	R. Morozzo Della Rocca, <i>Benvenuto de Brixano, Notario in Candia, 1301-1302</i> , Βενετία 1950.
Faure 1967	P. Faure, <i>Toponymes préhelléniques dans la Crète moderne</i> , <i>Kadmos</i> 6 (1967), 41 κ.έ.
Faure 1970	P. Faure, <i>Nouveaux toponymes préhelléniques dans la Crète moderne</i> , <i>Kadmos</i> 9 (1970), 75 κ.έ.
Γάσπ. 1	X. Γάσπαρης, <i>Συναλλαγές μέ ἀντικείμενο κατοικίες στήν περιοχή τοῦ Χάνδακα τό ΙΓ' καί ΙΔ' αἰ.</i> , <i>Θησαυρίσματα</i> 19 (1982), 102 κ.έ.
Γάσπ. 2	<i>Τοῦ ἴδιου</i> , Ἡ γῆ καί οἱ ἀγρότες στή μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αἰώνας), ἀνέκδ. Διδακτ. διατριβή, Ρέθυμνο 1986.
Gerl Arch	E. Gerland, <i>Das Archiv des Herzogs von Kandia...</i> , Στρασβούργο 1899.
Gerl Nobl	E. Gerland, <i>Histoire de la noblesse crétoise au Moyen Age</i> , <i>ROL</i> 11 (1905-8).
Gerola	G. Gerola, <i>Monumenti veneti nell'isola di Creta</i> , I-IV, Βενετία 1906-1932.

Hofmann	G. Hofmann, <i>Sinai und Rom</i> , Πώμη 1927 (<i>Orient. Chr.</i> IX/3)
IC	M. Guarducci, <i>Inscriptiones Creticae</i> , I-IV, Πώμη 1935-50.
Jaffé	P. Jaffé - G. Wattenbach, <i>Regesta Pontificorum Romanorum</i> , I-II Λιψία 1885-88.
KEMK	Z. Τσιρπανλής, <i>Κατάστιχο Ἐκκλησιῶν καί Μοναστηρίων τοῦ Κοινοῦ</i> , Ἰωάννινα 1985.
Μαλτέζου	Χρύσα Μαλτέζου, <i>Τά Λατινικά ἔγγραφα τοῦ πατριακοῦ ἀρχείου</i> , <i>Σύμμεικτα</i> 2 (1970), 349-378.
Marcello	M. Chiaudano - A. Lombardo, <i>Leonardo Marcello, Notaio in Candia. 1278-1281</i> , Βενετία 1960.
MEI	Σ. Θεοτόκης, <i>Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας</i> , τ. Β/1, Ἀθήνα 1936.
Μέρτζιος	K. Μέρτζιος, Ἡ συνθήκη Ἐνετῶν - Καλλέργη καί οἱ συνοδεύοντες αὐτήν κατάλογοι, <i>Κρητ. Χρον.</i> 3 (1949), 262-292.
MM	F. Miklosich - I. Müller, <i>Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi</i> , τ. VI, Βιέννη 1890.
Pizolo	S. Carbone, <i>Pietro Pizolo, Notaio in Candia</i> , τ. 1 (1300), Βενετία 1978, τ. 2 (1304-1305), Βενετία 1985.
Reg. Urb.	J. Guiraud, <i>Les registres d'Urbain IV</i> , τ. II, 1892.
Santschi	Elisabeth Santschi, <i>Regestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc De Crète</i> , Βενετία 1976.
Santschi	Elisabeth Santschi, <i>La notion de 'feudum' en Crète vénitienne (XII-XV s.)</i> , Montreux 1976.
Scaffini	G. Scaffini, <i>Notizie intorno ai primi cento anni della dominazione veneta in Creta</i> , Αλεξάνδρεια 1907.
Scardon	A. Lombardo, <i>Documenti della colonia veneziana di Creta. I. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)</i> , Τορίνο 1942.
Taf-Thom	G. Tafel - G. Thomas, <i>Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig</i> , II, Βιέννη 1856.
Τωμαδάκης	N.B. Τωμαδάκης, Ἀγιογραφικά καί Ὑμνολογικά, Α'. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καί Ἐρημίτης ἐν Κρήτῃ, 10ος-11ος αἰών, <i>ΕΕΒΣ</i> 46 (1983-4), 1-117 (τοῦ ἀνατ.).
Verlinden	Ch. Verlinden, <i>Origine de la classe des affrancis en Crète sous le régime vénitien</i> , <i>JÖB</i> 32/2 (1982), σ. 45-51
Ξανθοῦδ.	Σ. Ξανθοῦδίδης, <i>Τό δίπλωμα (προβελέγγιον) τῶν Σκορδιῶν Κρήτης</i> , <i>Ἐπ. Ἐτ.Κρ.Σπ.</i> 2 (1939), 299 κ.έ.

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Achanati βλ. Athanati				
Acinato	1320	KEMK 237		Ἄτσινατος Τεμένους
Aciriate	1301	Brixano 42		
Acrata βλ. Aciriate				
Acrea	1322	Bandi 319		Ἄνω Ἄκρια Μονοφατσίου;
Acuratus βλ. Aciriate				
Adanati βλ. Athanati				
Adelle	1281	Marcello 486		Ἄδελε Ρεθύμνου
Afodili βλ. Asfodili				
Aghludia	1300	Pizolo 596		Ἄχλάδια(;); Σητείας
Agia	1330	Βησσαρίων 226		Ἄγια Μυλοποτάμου;
Agia Anna	1254	Gerl Nobl, 51		Κοντά στό Μοναστηράκι Ἄμαρίου
Agia Barbara	πρίν τό 1299	MEI 272		Ἄγ. Βαρβάρα Κισάμου (:Βησσαρίων 221-25)
Agia Herini (Heryny)	1279	Marcello 62		Ἄγια Εἰρήνη (Μαλεβιζίου;)
Agia Marina	1248	KEMK 105 III		Ἄγια Μαρίνα (Καινούργιου;)
Agia Paraschevi	1212	Taf-Thom ἀρ. 233		Ἄγια Παρασκευή Πεδιάδας
Ἄγια Ρουμέλη	1183;	Ξανθοῦδ. 302		Ἄγια Ρουμέλη Σφακίων
Agia Triada	πρίν τό 1308	KEMK 224		Ἄγια Τριάδα(;)
Ἄγιοι Δέκα βλ. Giudecha				
Agio Apostolo-i	1248	Scaffini xxxix		Ἀπόστολοι Πεδιάδας
Ag. Aurio	1304	Pizolo 886		
Ag. Blasio	πρίν τό 1303	KEMK 217		Ἄγ. Βλάσιος Τεμένους
Ag. Constantinus	1248	KEMK 105 I		Ἄγ. Κων/νος (Τεμ. ἢ Καιν.)
Ag. Cosma	1248	KEMK 105 I		Ἄγ. Κοσμάς(;)
Ag. Georgio Calergi	1300	Pizolo 417		Στήν περιοχὴ Παρακάνδιας
Ag. Georgio Camarioti	1300	Pizolo 644		Καμαριώτης Μαλεβιζίου;
Ag. Georgio Tochona	1248	KEMK 105 III		
Ag. Georgio Vagioniti	1268	KEMK 7		Κοντά στή Βαγιονιά Μονοφ.;
Ag. Jani	1248	KEMK 105 IV		Ἄγ. Ἰωάννης Μυλοποτάμου
Ag. Iohannes Caracha	1280	Marcello 182		Χάρακας Μονοφατσίου;
Ag. Iohannes Milopotamo	1248	KEMK 1ος IV		Ἄγ. Ἰωάννης Μυλοποτάμου
Ag. Iohannes de lo Scalari	1304	Pizolo 1122		Κοντά στό χ. Σκαλάνι;
S. Iohannis Scalini	1223	MEI B/2 9		Τό ἴδιο;
Ag. Leo	1248	KEMK 105 I		Ἄγ. Λέντης Πεδιάδας
Ag. Mamas	1300	Pizolo 542		Ἄγ. Μάμας
Ag. Miro (Mirus)	1248	KEMK 105 VIII		Ἄγ. Μύρων Μαλεβιζίου
Ag. Nicolaos (Castrum)	1234	Taf-Thom ἀρ. 291		Φρούριο Ἄγ. Νικολάου στά Κυρια- κοσέλια Ἄποκορώνου
Ag. Nicolaus	1217	Hofmann 243/ἀρ. 1		Ἄγ. Νικόλαος(;)
Ag. Pantalemon	1260	Borsari 111		Ἄγ. Παντελεήμων(;)
Ag. Paulos	1260	Borsari 111		Ἄγ. Παῦλος(;)

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Ag. Saranda	1248	KEMK 105 III		Ἄγ. Σαράντα(;)
Ag. Semana	1300	Pizolo 572		
Ag. Sila	1300	Pizolo 140		Ἄγ. Σύλλας Τεμένους
Ag. Theodoro	1248	KEMK 105 I		Ἄγ. Θεόδωρος(;)
Ag. Thomas	1300	Pizolo 424		Ἄγ. Θωμάς Μονοφατσίου
Ag. Vasili	1248	KEMK 105 I		Ἄγ. Βασίλειος Πεδιάδας
Agogo	1271	Scardon 332		
Aio Ferachia (-chy)	1279	Marcello 87 (...)		Γιοφυράκια Μαλεβιζίου;
Alicastes βλ. Licasti				
Alicastri βλ. Licasti				
Alithini	1248	KEMK 105 Xb		Ἄληθινή Καινούργιου
Ambrusia(-e)	1300	Pizolo 368		Σήμ. Στά Μπρούσα, Δ. τῆς Φορτέ- ζας Ἁρακλείου
Amigdalos	1300	Pizolo 542		Ἄμύγδαλος (Μονοφατσίου;)
Anagdiolo	1300	Pizolo 710		
Andri (-ie)	1300	Pizolo 61, Brixano 422		
Ἄνώγεια	13ος αἰ.	Gerl Nobl, 35		Ἄνώγεια Μυλοποτάμου
Anogia	1300	Pizolo 97, 98, 954, (JÖB 32/2, 47)		Ἄνώγεια (;)
Ἄνώπολις	1183;	Ξανθοῦδ. 302		Ἄνώπολη Σφακίων
Anopoli	1271	Scardon 343		Ἄνώπολη Πεδιάδας
Antania	1212	Taf-Thom ἀρ. 233		Ἄιτάνια Πεδιάδας
Ἄνυδρι	1323	Gerola IV, 443-44		Ἄνυδρι Σελίνου
Arano Dhodhorici	1305	Pizolo 1193		Βλ. καί Cato Thodorici
Aranomichu	1280	Marcello 250		(Προφανῶς Arano Michu: Βησσα- ρίων 232-33)
Arano Simossi	1312	KEMK 233		
Arannospardidhe βλ. Sparchide				
Arano Trifona βλ. Trifona				
Apolena βλ. Apolona				
Apolona	1248	KEMK 105 Xb		Σήμ. πτν. περ. Τεμένους
Apolichino	1248	KEMK 105 I		Ἄπόλυχνος Καινούργιου
Apomarma	1271	Scardon 117		Ἄπομαρμά Καινούργιου
Aposercla	1248	KEMK 105 I		
Apossamo	1248	KEMK 105 I		
Archadi	1299	Μέρτζιος 280		Ἄρχαδι (Μονοφατσίου;)
Archadia	1268	KEMK 7		Ἄρχαδι; ἢ στήν περ. Μπελβεντέρε;
Archanne Pano/Cato	1271	Scardon 142, 323		Ἄρχάνες Πάνω/Κάτω
Archelea	1280	Marcello 267		
Archy	1280	Marcello 226		
Arcipopula	1265	Scaffini LIII		Ἄτσιπόπουλο Ρεθύμνου

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	
Άριον (τυν.)	περ. 1030	Τωμαδάκης 6	Άριο (Βιράν 'Επισκοπή)
Arme	1301	Brixano 240	Άρμανώγεια; (Kadmos 6 (1967), 51)
Arminorum, Casale	1271	Scardon 196	Άρμένιοι (-οχωριό;)
Armiro	1300	Pizolo 673	Άλμυρός Μαλεβιζίου
Armo	1256	Scaffini XLIII	Περιοχή Χανίων (Άρμί;)
Arustica βλ. Rustica			
Ascopola	1300	Pizolo 117	Σκόπελα Πεδιάδας
Ascu	1300	Pizolo 72	Άσκοί Πεδιάδας
Asfodili	1248	KEMK 105 V	Σφεντύλι Πεδιάδας
Asiliani	1327	Γάσπ. 2 493	
Aspro Chorio	1271	Scardon 103	
Assariti	1271	Scardon 390	
Assiti	1271	Scardon 4	Άσίτες Μαλεβιζίου
Α(s)somato	1303	KEMK 209	Άσώματος Τεμένους
Assymy	1280	Marcello 304	Άσήμι Μονοφατσίου
Astra	1248	KEMK 105 II	Περ. Δαφνών Τεμένους;
Astracu	1268	KEMK 7	Άστρακοί Πεδιάδας
Astrici	1304	Pizolo 972	Άστρίτσι Πεδιάδας
Astrie	1304	Pizolo 1157	
Astrium	1256	Scaffini XLIII	Περιοχή Χανίων
Asunia βλ. Sunia			
Atania βλ. Antania			
Athalea	1248	KEMK 105 VIII	Άθαλία περ. Άγ. Μύρωνος: Έλληνικά 39 (1988), 207
Athanati	1271	Scardon 391	Άθάνατοι Τεμένους
Auli	1271	Scardon 332	Αύλη Πεδιάδας
Auritha	1269	Scardon 198	(Faure 1970, 79: πρόσ Σταυράκια)
Acipades	1248	KEMK 105 Xb	Άτσιπάδες Μονοφατσίου
Acupades βλ. Acipades			
Axo	1299	Μέρτζιος 275	Άξός Μυλοποτάμου
Άζωγυρέας	περ. 1030	Τωμαδάκης 7	Άζωγυρές Σελίνου
Bambadena	1306	KEMK σ. 29-30	
Βαρβάροι	1206	MM 6, 150-1	Βαρβάροι (Μυρτιά) Πεδ.
Bombea	1300	Pizolo 412	Πόμπια Καινούργιου;
Bopolia	1256	Scaffini XLII	Τοπόλια Κισάμου
Cacapilla	1312	KEMK 234	Κακά Πηλά νοτ. Άρχανών: Έλληνικά 39 (1988) 207
Cacia	1300	Pizolo 243	
Cacicali	1327	Γάσπ. 2 493	Κατσικάλι Μονοφατσίου
Cacorio (Κακό Χωριό)	13ος αι.	Borsari 109 σημ. 16	Μεταξοχώρι Μονοφατσίου

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	
Cacu	1268	KEMK 7	Κακού (Νεοχώρι) Μονοφατσίου
Caiafa (Gaiafa κτλ)	1248	Borsari 15 σημ. 18	Καϊάφας Τεμένους
Calachena	1256	Scaffini XLII	Καλάθαινες Κισάμου
Calafati	1300	Pizolo 675	
Calamon	1299	Μέρτζιος 284	(Μεγ.) Άπισκοπή Ρεθ. (ή Καλαμάς Μυλοποτάμου;)
βλ. και Καλαμώνος τούρμα			
Calandrea	1300	Pizolo 653	Καλανδαρέ Μυλοποτάμου
Calata	1300	Pizolo 48	Γαλατάς Πεδιάδας
Calessia	1280	KEMK 206	Καλέσα Μαλεβιζίου
Calatena βλ. Galachena			
Calimandra	1310	Santschi R 830	
Calivia	1304	Pizolo 755	Καλύβια Πυργιώτισσας
Calogerico	1332	Βησσαρίων 183-87	Στόν Πύργο Μονοφατσίου
Calopapa	1248	KEMK 105 I	Ά. του χ. Λιγόρτυνος Μονοφατσίου (KEMK σ. 30)
Camari	1248	KEMK 105 Xa	Καμάρι Μαλεβιζίου
Cambatha	1314	Faure 1967, 73	Χάμπαθα Άποκορώνου
Cambiates (Cambiotes)	1256	Scaffini XLIII	Καμπιά Άποκορώνου(;)
Cambiotes βλ. Cambiates			
Came (ή Cama;)	1271	Scardon 421	
Camena βλ. Cameno			
Cameno	1248	KEMK 105 Xb	Καϊμένο πλησίον Βενεράτου Τεμέν. (Κρ. Χρ. 1 (1947), 109)
Cametachi	1248	KEMK 105 Xc	
Camnee(-a;)	1279	Marcello 120	
Camnia βλ. Camnee			
Candani (-u)	1301	Faure 1967, 59	Κάντανος Σελίνου
	1301	Brixano 470	(Caudani)
	1248	KEMK 105 Xa	Καντινού Μαλεβιζίου
Candino	1223	MEI B/2 9	
Canetti	1312	Verlinden 47	
Cania	1279	Marcello 26	Κατσαμπάς Τεμένους
Cançaba	1328	Γάσπ. 2 520	Καπίστρι Άεράπετρας
Capistro	1321	Faure 1967, 59	Περιοχή Χανίων
Carasu	1268	KEMK 7	Καρκαδιώτισσα Τεμένους
Carcariotissa	1304	Pizolo 1079	Καρέ Ρεθύμνου;
Carea	1301	Brixano 404	Καρυδάκι (Άμαρίου;)
Caridachi	1248	KEMK 105 I-II	Καρονήσι, τοποθ. Τεμένους
Caronissi (-sso)	1300	Pizolo 348, 461	Καρτερός Πεδιάδας
Cartero	1271	Scardon 45	Καινούριο Χωριό Πεδιάδας
Casale Novum	1256	Scaffini XLIII	Περιοχή Νομού Χανίων
Casicheis	1248	KEMK 105 Xa	Καστρί Μυλοποτάμου
Castri	1300	Pizolo 273, 280, 353	(Περιοχή Μυλοποτάμου;)
Castro			

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Cataia	1304	Pizolo 1153	Έπαρχία Μυλοποτάμου
Catalagari	1271	Scardon 319	Καταλαγάρι Πεδιάδας
Catavere	1279	Marcello 99	
Cathoman	1271	Scardon 176	
Catofuniti	1301	Brixano 443	
Cato Marathiti	1248	KEMK 105 IV	Μαραθίτης Τεμένους
Cato Mathe	1271	Scardon 20	Μαθιά Πεδιάδας;
Cato Mighi	1300	Pizolo 490	Σχετικό με Apanomichu;
Catomonastire	1305	Pizolo 1198	Μοναστηράκι Ίεράπετρας;
Catostracu βλ. Astracu			
Cato Thodorici	1292	KEMK 218	
Cato Trifona βλ. Trifona			
Catovathia βλ. Vathia Cato			
Cacoiani βλ. Chedri			
Cerdulea	1219	Taf-Thom άρ. 255	Περιοχή νομού Ρεθύμνου
Chadhare	1304	Pizolo 892	
Chamatathi	1271	Scardon 445	Περιοχή νομού Λασιθίου;
Chandra	1248	KEMK 105 IV	Χανδράς Σητείας
Charevasi	1300	Pizolo 277	
Chedri ή Cacoiani	1300	Santschi R 173	Κεντρί Ίεράπετρας
Chefalla	1248	KEMK 105 V	Κεφάλια Μονοφ. ή Πεδιάδας
Chenurio Chorio	1328	Santschi R 1145	Βλ. Casale Novum, Kinurgio
Cherassia (Apano-, Cato-, Mesa-)	1248	KEMK 105 Xb	Κεράσα Μαλεβιζίου
Cheratea	1280	Marcello 203	
Cheretra βλ. Cheratea			
Chimbachi	1248	KEMK 105 Xb	Τυμπάκι Πυργιώτισσας;
Chielia	1328	Γάσπ. 2 526	Κελλιά Πεδιάδας
Chinamo	1300	Pizolo 341	
Chirmossi βλ. Kirmos(s)i			
Chirsana βλ. Chyriana			
Chondro	1327	Γάσπ. 2 493	Χόντρος Βιάννου
Chordolea βλ. Condrolea			
Choriomonasterio	1299	Μέρτζιος 276	Χρωμοναστήρι Ρεθύμνου
Χορτάτζιν	1196	Βρανούση 206-16 (= MM 6, 130-3)	Κοντά στο Νησί Ρεθύμνου
Chrassi (-ssy)	1280	Marcello 242	Κράσι Πεδιάδας
Choxari βλ. Coxari			
Chyriana	1301	Brixano 94	Κυριάνα Ρεθύμνου
	1299	Μέρτζιος 275	:Chirsana
Cicuri	1332	Βησσαρίων 230-1	
Cipro	1271	Scardon 424	

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Cisterne	1271	Scardon 200, Borsari 80 σημ. 69	Στέρνες Μονοφατσίου;
Closure	1303	KEMK 100	
Choridaki βλ. Duo-			
Codofao	1248	KEMK 105 VIII	
Col(l)ena	1269	Taf-Thom άρ. 360	Κόλενα Μονοφατσίου
Come	1271	Scardon 111	Κώμες Πεδιάδας (NA Κουνάβων)
Conave βλ. Conavo			
Conavo	1212	Taf-Thom άρ. 233	Κουνάβοι Πεδιάδας
Condrolea	1248	KEMK 105 V	
Copolia βλ. Bopolia			
Corfe	1248	KEMK 105 I	Κορφές Μαλεβιζίου
Corfu βλ. Corfe			
Corone	1280	Marcello 334	(βλ. Curuna;)
Coruces	1301	Brixano 466	Κουρούτες Άμαρίου
Coxari	πρίν τό 1301	Βησσαρίων 213	Κόξαρη Πεδιάδας
Cremasto	1304	Pizolo 1070	
Crisoniso βλ. Kyrsonisso			
Crisostomo	1248	KEMK 105 V	
Crus(c)iona	1248	KEMK 105 VIII	Κρουσώνας Μαλεβιζίου
Crusta	1300	Pizolo 28	Κρούστα Μιραμπέλου
Cuculiare	1304	Pizolo 953	
Cudheci	1300	Pizolo 113	Χουδέτσι Πεδιάδας
Cudhimato βλ. Cudhunato			
Cudhunato	1300	Pizolo 445	Πλησ. Μακρυτείχους
Cufo βλ. Κουφός			
Culorida	1301	Brixano 404	
Cumassa	1320	Bandi 277, 385	Κουμάσα Μονοφατσίου
Cunavo βλ. Conavo			
Curtuli	1305	Pizolo 1198	Περιοχή Σητείας
Curuna	1300	Pizolo 229	Κουρνάς Άποκορώνου
Cuscura	1248	KEMK 105 Xb	
Cutegone	1280	Marcello 156	(Κάτω Γωνίες;)
Dafne	1268	KEMK 7	Δαφνές Τεμένους
Dama	1256	Scaffini XLIII	Περιοχή νομού Χανίων
Damagna	1268	KEMK 7	Δαμάνια Μονοφατσίου
Damandri	1332	Βησσαρίων 180-1	Δαμάντρι Δ. της Προτόριας Μονοφατσίου
Delese	1248	KEMK 7	Τύλισος Μαλεβιζίου
Dhecaarihieta	1304	Pizolo 952	
Dherachi	1304	Pizolo 870	Δωράκι Μονοφατσίου
Dhrapsiano	1304	Pizolo 722	Θραφανό Πεδιάδας

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	
Dilisi βλ. Delese			
Dimilia	1300	Pizolo 334	
Dionisi	1255-63	KEMK 12	Διονύσι Μονοφατσίου
Dirmocathussa	πρίν τό	1270 KEMK 221	
Domonisi	1301	Brixano 492	Πλησίον Κουνάβων
Δωράκι βλ. Dherachi, Dovachi			
Dovachi	1312	Verlinden 47	Δωράκι Μονοφατσίου;
Doxara	1248	KEMK 105 Xa	Δοξαρό Μυλοποτάμου;
Drachassi	1327	Bandi 419	Βραχάσι Μεραμπέλου
Δρακουλιάρης βλ. Vraculiari			
Duli	1329	Bandi 479	Δούλι Μονοφατσίου
Dulo	1301	Brixano 288	Φέουδο στό χωριό Μερκούρι
Duo Choridaki	1248	KEMK 105 V	Χωριδάκια Τεμένους
Έλαία βλ. Helia			
Embaro	1279	Marcello 102	Έμπαρος Πεδιάδας
Episcopatus Calamonensis	1319	Γάσπ. 2 646	(Μεγ.) Έπισκοπή Ρεθύμνου
Episcopatus Kyronensis	1271	Scardon 396, 416	Έπισκοπή Πεδιάδας.
Episcopatus Milo-			
potamensis	1268	KEMK 7	Έπισκοπή Μυλοποτάμου
Faraclu	1330	Βησσαρίων 179	Κοντά στό χ. Λιγόρτυνος;
Farcate	1261	KEMK 95	
Felissia βλ. Filissia			
Filissia	1271	Scardon 173	Φιλίσια Πεδιάδας
Filitheo	1281	Marcello 408	
Φοινικιά	περ. 963	Θεοδ. Διάχ. A 172	Φοινικιά Τεμένους
(Finichi - Finichea	1248	KEMK 105 Xb)	Φοινικιά Τεμένους
Φόδελε	1248	KEMK 105 Xa	Φόδελε Μαλεβιζίου
Fotucu	1248	KEMK 105 Xb	
Fraschea	1211	Taf-Thom άρ. 229	Φρασκιά Μαλεβιζίου
Fraschia βλ. Fraschea			
Fruchia	1301	Brixano 59	
Fundari	1248	KEMK 105 Xa	Φουνάροι Πεδιάδας;
Furni Farencο	1324	Bandi 386	Φουρνοφάραγγο Μονοφ.
Gaetania βλ. Antania			
Galende	1280	Marcello 201	Γαλένι Τεμένους;
Calippe	1299	Μέρτζιος 275	Γάλιπε Πεδιάδας
Galisse	1271	Scardon 415	
Gangales	1300	Pizolo 671	Γκαγκάλες Καινούργιου
Garipa	1255	Scaffini XLII	Περιοχή Χανίων
Gasi	1319	Γάσπ. 2 293-4	Γάζι Μαλεβιζίου
Gayna	1301	Brixano 436	

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	
Gena	1260	Gerl Nobl 51	Γέννα Άμαρίου
Gena	1302	Brixano 524	Γέννα Μονοφατσίου
Gepsimani	1296	KEMK 232	Τό 1337 αναφέρεται καί ώς Quiera gipsimiani κοντά στό χ. Chandraea (Γάσπ. 2 654).
Gerania	1271	Scardon 214	(Γεράνια Ρεθύμνου;)
Gergeri	1268	KEMK 7	Γέργερη Καινούργιου
Gharipi	1300	Pizolo-95	Γαρίπα Μονοφατσίου;
Giati	1270	KEMK 16	
Giidhecha	1304	Pizolo 915, 1006	Άγιοι Δέκα Καινούργιου
(G)iofirachia (βλ. καί Aio Ferachia)	1300	Pizolo 348	Γιοφυράκια Μαλεβιζίου
Gonee	1271	Scardon 134	Γωνιές Μαλεβιζίου
Gonie	1300	Pizolo 191	Γωνιές Πεδιάδας;
Gordene	1304	Pizolo 831	
Gorne βλ. Gurne			
Grece	1328	Γάσπ. 2 526	
Griti	1328	Γάσπ. 2 522	(Τό ίδιο μέ προηγούμεν;)
Grote S. Georgii	1279	Marcello 78	
Gurue (Apano- Cato-)	1280	Marcello 165	Γουρνες Τεμ./Πεδιάδας
Guta βλ. Laguta	1280	Marcello 166	
Guva	1300	Pizolo 127	Περ. Κάτω Συβρίτου;
Guve	1305	Pizolo 1185	Γουβες Πεδιάδας;
Gypsea	1269	Scardon 198	Κοντά στό χ. Λιγόρτυνος (:Βησσαρίων 182: Γυψάς)
Gypsochefalo	1301	Brixano 473	
Helia	1300	Pizolo 131	Έλιά Πεδιάδας
Icania βλ. Antania			
Ira	1271	Scardon 30, 178	ΆΙρα Πεδιάδας (1630: Σπανάκη,
	1300	Pizolo 397	Μνημεία 5, 124)
Ivrito	1330	Βησσαρίων 201-3	Νίβρυτος Καινούργιου
Janiciana	1299	Μέρτζιος 283	Περιοχή Κισάμου
Jira βλ. Ira			
Καλαμώνος τούρμα	περ. 1030	Τωμαδάκης 5	(Μεγ.) Έπισκοπή Ρεθύμνου
Kenurgio Perivoli	1261	KEMK 95	
Keramuci	1329	Bandi 485	Κεραμούτσι Μαλεβιζίου
Killea (Kylea, Chilia)	1271	Scardon 151	
Kinurgio	1248	Scaffini XXXIX, KEMK 105 V	Καινούργιο Χωριό; Πεδιάδας

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	
Kirmos(s)i	1248	KEMK 105Xc	Κυρμουσή κοντά στο Μορόνι
	1270	KEMK 16	Καινούργιου
	1271	Scardon 204,403,405	
Kirracea	1271	Scardon 376	Κεράσα Μαλεβιζίου;
Kissala	1271	Scardon 378	
Kitaro	1314	Faure 1967, 75	Κίτυρος Σελίνου
Κουφός	περ. 1030	Τωμαδάκης 7	Κουφός Κυδωνίας
Kylea βλ. Killea			
Kylie βλ. Killea			
Kyr(r)muci βλ. Kirmos(s)i			
Kyrsonisso	1271	Scardon 42	Χερσόνησος Πεδιάδας
Lachana	1248	KEMK 105 I-II	Περιοχή 'Επισκοπής Πεδιάδας;
	(1269	Taf-Thom άρ. 360)	
Lachi	1248	Scaffini XXXIX	Λάκκοι Κυδωνίας;
Lachiana βλ. Lachana			
Lachridhi	1328	Γάσπ. 2 525	
Ladhichia	1307	KEMK 30	
Lagadhaca	1304	Pizolo 1006	
Lagiosirichia	1300	Pizolo 358	
Lagne	1268	KEMK 7	Λαράνι Μονοφατσίου;
Laguta	1280	Marcello 166	Λαγούτα Μονοφατσίου
	;(1271	Scardon 109);	
Lalea	1281	Marcello 380	
Lanbrotos	1301	Brixano 432	Λαμπιώτες 'Αμαρίου;
Lango	1300	Pizolo 224, 572	Κοντά στους 'Ατσιπάδες Μονοφατσίου
Larani	1301	Brixano 51, 128	Λαράνι Μονοφατσίου
Laranta	1300	Pizolo 18	
Lassugna βλ. Sunia			
Lathye	1279	Marcello 111	
Latidha	1305	Pizolo 1209	
Lauta βλ. Laguta;			
Laxomithia	1328	Bandi 448	
Lea βλ. Helia			
Lecromasto	1300	Pizolo 83	
Legordine	1269	Scardon 198	Λιγόρτυνος Μονοφατσίου
Lemacidheria	1300	Pizolo 203	Στόν ποταμό 'Αναποδάρη
Lembaro βλ. Embaro			
Letine (-a;)	1301	Brixano 51	Τπν. κοντά στο Λαράνι
Licasti	1212	Taf-Thom άρ. 233	(Λύκαστος): Κρ. Χρ. 11 (1957), 290 και σημ. 52
Lida (Lidha, Lide)	1301	Brixano 79	Κοντά στις Γωνιές Μαλεβιζίου

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	
Limene βλ. Limne			
Limne	1248	KEMK 105 I, III	Κοντά στις Κορφές Μαλεβιζίου
Lira βλ. Ira			
Litareda	1248	KEMK 105 Xb	
Livadhia	1300	Pizolo 133	Κοντά στο Βρασκά Σφακίων
Livadhy	1281	Marcello 557	Κοντά στο χ. Καταλαγάρι
Livadi	1299	Μέρτζιος 280	
Livadia	1332	Βησσαρίων 187-90	Κοντά στο Κακό Χωριό (Μεταξοχώρι) Μονοφατσίου;
			"Ιδιο μέ Lachridi;
Lochridhi	1327	Γάσπ. 2 485	
Lodoles	1304	Pizolo 1067	
Losimena	1318	Bandi 191	"Ιδιο μέ Ag. Semana;
Lovari	1300	Pizolo 558	
Lorouma βλ. Rouma			
Lucridhi	1300	Pizolo 447	"Ιδιο μέ Lachridi;
Luini	1271	Scardon 35	
Lutra	1330	Βησσαρίων 231-2	Λουτρά (Μονοφ.; Ρεθ.);
Lutraci	1300	Pizolo 232	Λουτράκι (Μαλ.; Βιάνου;)
Macrena	1304	Pizolo 894	
Macraticho, Macrenticho, Macridicho, Macrinchichon κτλ. βλ.			Macriticho
Macriticho	1217	Hofmann 243 (31)	Μακρυτοίχος Τεμένους
Macromesse	1248	KEMK 105 I	
Madhe	1300	Pizolo 4	Μαδέ Μονοφατσίου
Mafu	1248	KEMK 105 Xb	
Maganta	1248	KEMK 105 Xb	
Malachire	1301	Brixano 470	Μαλάθυρος Κισάμου
Malaxa	1321	Μαλτέζου 362	Μαλάξα Κυδωνίας
Male	1328	Γάσπ. 2 520	Μάλλες 'Ιεράπετρας
Manathi	1271	Scardon 372	(Μαράθι;)
Mani	1301	Brixano 12	
Ma(n)su	13ος αί.	Borsari 28 σημ. 2	Περιοχή Παρακάνδιας
Maradhiti, Marathiri, Maratici, βλ. Cato			Marathiti
Marmani	1248	KEMK 105 Xa	
Maruthicato βλ. Cato Marathiti			
Masia	1314	Faure 1967, 64	Μάζα Σελίνου
Maski	1271	Scardon 6	
Massi	1248	Borsari 15 σημ. 18	Πρίν τό 1204
Mathe βλ. Cato-			
Matua	1271	Scardon 236	
Μάζα	1325-6	Gerola IV, 429-30	Μάζα 'Αποκορώνου
Megali Eclisia	1328	Bandi 463	

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Melade	1261	KEMK 95		Μαλάδες πλ.σ. Φοινηκιάς, 'Ελληνικά 39 (1988), 207
Mel(l)ambe	1327	Γάσπ. 2 486		Μέλαμπες 'Αγ. Βασιλείου
Melesse	1268	KEMK 7		Μελέσες Πεδιάδας
Mellese, Melesse, Mellexe, Millesse, βλ. Melesse				
Melica	1248	KEMK 105 Xb		Στό νομό 'Ηρακλείου
Melissa	1329	Bandi 492		
Μένικος	1118	MM 6, 95-99		Κοντά στό 'Ηράκλειο
Mercuri	1301	Brixano 288		
Merona	1301	Brixano 111, 466		Μέρωνας 'Αμαρίου
Mesari	1302	Brixano 547		
Μεσκλά	1303	Gerola IV, 426-7		Μεσκλά Κυδωνιάς
Mesochifalo	1301	Brixano 165		
Messagra	1256	Scaffini XLIII		Τπν. περιοχής Χανίων (Vinea de-)
Messa Ambelia	1261	KEMK 95		Μεσοχωριό Μονοφατσίου
Messochorio	1279	Marcello 69, 74		Περιοχή Κισάμου
Messoia	1299	Μέρτζιος 285		
Mesuta	1321	Bandi 315		
Metaxa	πρίν τό 1299	KEMK 219		
Metaxari	1271	Scardon 15		
Micre Mellesse (1281: Marcello 346, 407) βλ. Melesse				
Millarisi	1281	Marcello 389, 515		Μιλλιάρησι Μονοφατσίου
Milloponte, Burgo	1271	Scardon 223		Καστέλλι Μυλοποτάμου
Mirto	1248	KEMK 105 Xa		Μύρτος 'Ιεράπετρας
Mithia (-e)	1269	Taf-Thom άρ. 360		Περιοχή Πεδιάδας
Mogho	1304	Pizolo 942		Μοχός Πεδιάδας
Monasterachi	1240	Gerl Arch 80		Μοναστηράκι 'Αμαρίου
Monochoro	1237-41	Borsari 150, 153		Μονόχωρο Καινούργιου
	1240	Gerl Arch 80		
Monolea	1248	KEMK 105 II		
Μουσέλα	περ. 1030	Τωμαδάκης 6		Περιοχή ποτ. Μουσέλα
Muctari	1271	Scardon 213, 224		Μουχτάροι Πεδιάδας
Muctaro, Muctuaro βλ. Muctari				
Mulia	1248	KEMK 105 I-III		Μούλια Μονοφ./Καινούργ.
Munisi	1280	Marcello 167		(Νησί;)
Muttari βλ. Muctari				
Μυριοκέφαλον	περ. 1030	Τωμαδάκης 6		Τπν. περιοχής Ρεθύμνου
	1256	Scaffini XLIII		Περ. Ψυχρού (όρια 'Αποκορώνου/Σφακίων)
Napoli	1248	KEMK 105 I		Περ. Βουρβουλίτη Καινούργιου: Faure 1967, 66.

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Nea Moni	1304	Pizolo 831		Βούργος του Χάνδακα
Nimpo	1301	Brixano 436		Νίππος 'Αποκορώνου
Νησί	1196	Βρανούση 206-16 (= MM 6, 130-3)		Νησί Ρεθύμνου
Noia βλ. Anogia				
Nopigia	1314	Faure 1967, 77		Νοπήγια Κισάμου
Oxidha	1327	Bandi 433		Βλ. Xida
Pacturia (-ie)	1280	Marcello 185		
Padhico	1317	Bandi 155		
Pal(l)a	πρίν τό 1211	KEMK 105 Xb		Παλιανή (καί οικισμός)
(1η μνεία τής μονής	668	Jaffé 1 άρ. 2092)		
Paleocastro	1256	Scaffini XLIII		Παλαιόκαστρο (Πολυρρήνεια) Κισάμου
Paleopeci	1300	Pizolo 440		Περιοχή Σητείας
(Panagia, Terra de	1248	KEMK 105 IV		Τπν. ή τό μοναστήρι;)
Panagia	1279	Marcello 94		'Αγνωστο σέ ποιά από τά όμών.
	1300	Pizolo 168, 429, 565		χωριά αναφέρονται
Panasso	1280	Marcello 194		Πανασός Καινούργιου
Pandea	1300	Pizolo 95		
Pandaleachi	1304	Pizolo 1029		Παντολιάκο κοντά στό χ. 'Αιτάνια Πεδιάδας
Panea	1279	Marcello 95		(Faure 1967, 77: Πάνη κοντά στό Χαμέζι Σητείας;)
Panessino	1256	Scaffini XLIII		Πανέθημος Κισάμου
Panno Spartide βλ. Sparchide				
Panno Vathia βλ. Vathia Panno				
Papadhiliotissa βλ. Papadiotissa				
Papadiotissa	1260	Borsari 111		Περιοχή Παρακάνδιας
	1263	Reg Urb άρ. 233		
Papagaidharo	1300	Pizolo 429		
Paradisso	1248	KEMK 105 VIII		
Paralivani	1248	KEMK 105 Xb		
Paramithi	1280	Marcello 182, 183		Σχετ. μέ χ. Μίθου 'Ιεράπετρας; (:Faure 1967, 77)
Paranathy βλ. Paramithi				
Paraschi (-y, -ym)	1271	Scardon 38, 43 κτλ.		'Αγιες Παρασκιές Πεδιάδας
Parathemena	13ος αι.	Borsari 77 σημ. 56		
Parichia	1248	KEMK 105 Xb		Κοντά στή μονή Παλιανής
Partira	1300	Pizolo 450		Πάρτιρα Μονοφατσίου
Pasanachi	1322	Bandi 336		
Pediada βλ. Castrum Padiade				

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Pefco	1327	Γάσπ. 2	486	Πεύκος Βιάννου
Pegudhuri	1300	Pizolo	677	Πηγαϊδούρι (Πολυθέα) Πεδ.
Penaradi (-dhi, -dhy)	1280	Marcello	323 κτλ.	
Pendamodi	1248	KEMK	105 VIII	Πενταμόδι Μαλεβιζίου
Peramene	1301	Brixano	94	Κοντά στην Κυριάνα Ρεθ.;
Peranidhi	1300	Pizolo	542	
Peraski βλ. Paraschi				
Perata	1255	Scaffini	XLII	Κοντά στο χ. Ποτιστήρια Κυδωνίας
Pergu βλ. Pirgu				
Perianensis, Milicia	1299	Μέρτζιος	278	
Pernea	1271	Scardon	139, 194	(Περιοχή Λασιθίου;)
Pertene	1301	Brixano	336	(Παρθένη;)
Pesee (Pesie, Pezia,	1212	Taf-Thom	άρ. 233	Πεζά Πεδιάδας
Piscia)	1217	Hofmann	243	
Petrochiefalo	1300	Pizolo	637	Πετροκέφαλο Μαλεβιζίου
		Γάσπ. 1	128	
Philippo	1248	KEMK	105 IV	Φιλίππου Μονοφατσίου
Πηγή	περ. 1030	Τωμαδάκης	6	Πηγή Ρεθύμνου
Picidhia	1319	Bandi	233, 308	Πιτσίδα Πυργιώτισσας
Pinathi	1248	KEMK	105 III	Πυράθι Μονοφατσίου;
Pirgo	1269	Scardon	198, 200, 252 (IC, I, 304)	Πύργος Μονοφατσίου
Pirgu	1271	Scardon	355, 417	Πυργού Μαλεβιζίου
Pirichia	1300	Pizolo	631	Περιοχή Σητείας
Pisachi	1256	Scaffini	XLIII	Περ. Ζυμπραγού-Πανεθήμου
Placha	1304	Pizolo	848, 988	
Platanea	13ος αί.	Borsari	77 σημ. 56	(Πλατανιάς Μονοφατσίου;)
Plemini	1268	KEMK	7	Περιοχή Παρακάνδιας
Plethe βλ. Plithea				
Plichia	1265	Scaffini	LIII	Βλυχιά Τεμένους;
Plithea	1248	Borsari	28 σημ. 2	Περιοχή Τεμένους
Plithi βλ. Plithea	(1237-41	Borsari	150)	
Pluthi	1330	Βησσαρίων	233-4	Πλουτή Καινούργιου
Podhora	1328	Γάσπ. 2	529	
Podolepchia	1248	KEMK	105 I,III	
Polena βλ. Apolona				
Pollia βλ. Pal(l)a;	(1301	Brixano	79, 446)	
Pomarina βλ. Apomarma				
Pomarma βλ. Apomarma				
Ponçoni βλ. Ροçoni				
Pondeleachi βλ. Pandaleachi				
Posoleme	1300	Pizolo	436	΄Αποσελέμι Μονοφατσίου
Possercla βλ. Aposercla				

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Potami	1328	Γάσπ. 2	525	Ποτάμοι ΄Ιεράπετρας
Potistiria	1255	Scaffini	XLII	Ποτιστήρια Κυδωνίας
Potiça	1323	Bandi	338	
Poçoni	1248	KEMK	105 Xb	
Pratura	1279	Marcello	15, 23, 437	
Pricu	1327	Γάσπ. 2	494	
Psirapetra	1312	Verlinden	47	
Psomopoulo	1300	Pizolo	9	
Pullea	1271	Scardon	394	Κάτω Πουλιά Μονοφατσίου;
Purgo	1318	Bandi	189	Βλ. Pirgo
Rani	1281	Marcello	379	Faure 1967, 69: Ραμνή ΄Αποκορώ- νου;
Raveli	1300	Pizolo	248	Περιοχή Σητείας
Rema	1280	Marcello	179,	Ρέμα Τεμένους
	1300	Pizolo	104	
Reuma βλ. Rema				
Riffa	1248	KEMK	105 Xc	
Rodea	1248	KEMK	105 Xa	Ρογδιά Μαλεβιζίου
Rouma	13ος αί.	Borsari	109 σημ. 16	
Rucanum	1217	Hofmann	243	Ρουκάνι Τεμένους
Rumata San. Theodori	1255	Scaffini	XLII	Κοντά στην πόλη Χανίων
Russachoria	1280	Marcello	266, 267	Ρουσοχώρια Πεδιάδας
Rustica	1265	Scaffini	LIII	Ρούστικα Ρεθύμνου
Rutasi	1301	Brixano	148	Ροτάσι Μονοφατσίου
Sachi	1248	KEMK	105 I, III	
Sachari	1301	Brixano	472	
Sarachinorum, Milicia	1299	Μέρτζιος	275	
Sarandi βλ. Agio Saranda				
Saro	1330	Βησσαρίων	200-1	Ζαρός Καινούργιου
Scafi	1300	Pizolo	86	Κοντά στη Σκόπελα Πεδ.
Scalani	1271	Scardon	437	Σκαλάνι Πεδιάδας
Scalarea βλ. Scalani				
Scassi	1271	Scardon	294	
Schalani βλ. Scalani				
Sc(h)alari -o βλ. Scalani				
Schiepasti	1304	Pizolo	767	Σκεπαστή Μυλοποτάμου
Schilochorio	1280	Marcello	280	Κοντά στο χ. Δαφνές Τεμ.: Κρ. Χρ. 1 (1947), 110
Scilu (Sikillu, Sichilla)	1271	Scardon	5	Σκιλλούς (Καλλονή) Πεδ.
Scitheri	1300	Pizolo	260	
Sciva	1248	KEMK	105 Xb	Σίβα Μαλεβιζίου

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Sclavocambo		1327	Γάσπ. 2 486	
Sclavochorio	πρίν τό	1211	KEMK 105 VII	Κοντά στό χ. Λιγόρτυνος; (:Βησσαρίων 181)
Sclavochorio		1321	Μαλτέζου 361	Στόν 'Αποκόρωνα, περ. μονής Στόλου
Sclavovathia		1212	Taf-Thom άρ. 233	Κοντά στό Χάνδακα
Sconavi βλ. Conavo				
Scopel(l)a		1271	Scardon 21	Σκόπελα Πεδιάδας
Scopole βλ. Scopel(l)a				
Sembru		1314	Faure 1967,57	Σιμβρού Σελίνου
Selopoulo βλ. Sil(l)opoulo				
Sfaka		1240	Gerl Arch 80	Κοντά στό Μοναστηράκι 'Αμαρίου
Sfachia		1300	Pizolo 407	Σφακιά Σητείας
Sfaco Pigaidhi		1304	Pizolo 982	Σφακοπηγάδι Κισάμου;
Siva βλ. Sciva				
Σίβα	περ.	1030	Τωμαδάκης 4	Σίβα Πυργιώτισσας
Sibragus		1256	Scaffini XLIII	Ζυμπραγού Κισάμου
Sifonare βλ. Sufunari				
Σίλαμος		1193	MM 6, 124-7	Σίλαμος Τεμένους
Sil(l)opoulo		1212	Taf-Thom άρ. 233	Μετόχι Σελλόπουλο κοντά στην Κνωσό
Simos (Apano/Cato)		1271	Scardon 78	Κοντά στό Σίβα Τεμένους
Sinapi		1248	KEMK 105 Xb	Σινάπι Τεμένους
Smar(i)		1269	Taf-Thom άρ. 360	Σμάρι Πεδιάδας
Smilea		1254	Gerl Nobl 51	Σμιλές 'Αμαρίου
Solopoulo βλ. Sil(l)opoulo				
Sophoro		1279	Marcello 34	
Sparchide		1268	KEMK 7	Κοντά στό χ. Ρέμα Τεμένους
Spartid(h)e βλ. Sparchide				
Spilotissa		1271	Scardon 294	
Spinata (Turris de-)		1279	Marcello 112,217,540	
Spivotissu		1280	Marcello 264	
Stami		1271	Scardon 26,130,147	Σταμνοί Πεδιάδας
Stamia, Stamio, Stamiu, Stamy βλ. Stami				
Stavrachi		1248	KEMK 105 III	Σταυράκια Μαλεβιζίου
Steno	(πρίν τό 1211)	1248	KEMK 105 I-II	
Steriano		1212	Taf-Thom άρ. 233	Στεργιανώ κοντά στό Λιμοχώρι Τεμ. (KEMK σ. 478)
Stimboli		1223	Taf-Thom άρ. 266	'Αργυρούπολη Ρεθύμνου
Stiriami βλ. Steriano				
Stoli		1321	Bandi 299, 319	Στόλοι Μονοφατσίου
Storiano βλ. Steriano				
Stracu βλ. Astracu				

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Stratos	πρίν τό	1211/1212	Taf-Thom άρ. 233	
Stravora		1287	KEMK 68	Κοντά στό Σοκαρά Μονοφ.
Strumachy		1281	Marcello 558	
Sufunari		1300	Pizolo 2, Brixano 388	
Sundaniti		1304	Pizolo 1153	
Sunia		1271	Scardon 226, 266	Σούνια (τπν. κοντά στις Βασιλίδες Τε- μένους)
Suoro, caval.		1271	Borsari 80 σημ. 69	Πβ. Scardon s.v. Malfato Marco
Symie		1271	Scardon 316	('Ανω/Κάτω) Σύμη 'Ιεράπ./ Βιάννου
Tachera		1248	KEMK 105 I	
Tania βλ. Antania				
Tartaro -us βλ. Cartero				
Taglari		1321-2	Santschi R 1409	
Tauge		1248	KEMK 105 IV	Στάβγες Μονοφατσίου
Tauroniti		1322	Faure 1967, 72	Ταυρωνίτης (χωρ.) Κισάμου
Taviane		1304	Pizolo 900	
Τέμενος		961	Λέων Διάκ. 27	Κάστρο Τέμενος
Temasto		1280	Marcello 289	
Thalassi		1248	KEMK 105 IV	
Themenelo		1248	KEMK 105 Xb	Τεμενέλι Πυργιώτισσας
Thini		1248	KEMK 105 IV	
Thophena		1279	Marcello 38	
Θραφανό βλ. Dhropsiano				
Timba βλ. Trimba				
Tis Greas Copidhima (sic)		1304	Pizolo 734	
Tilise βλ. Delese		(1271	Scardon 86, 451	Τύλισος Μαλεβιζίου)
Tortivum		1280	Marcello 221	
Τραχινιάκος		1328-9	Gerola IV, 458	Τραχινιάκος Σελίνου
Trapeti		1271	Scardon 123	Δραπέτι Μονοφατσίου
Τριβε βλ. Trimba				
Trifona (Apano, Cato)		1281	KEMK 187	Περιοχή Παρακάνδιας
		1297	KEMK 188, 189	
		1300	Pizolo 688	
Trimba		1271	Scardon 262, Santschi F 78	Περιοχή κάστρου Μπελβεντέρε
Triulери		1304	Pizolo 880	
Tudetι		1280	Marcello 119, 375	(Χουδέτσι;)
Turloti		1248	KEMK 105 III	Τουρλωτή Μονοφατσίου
Vachiotes		1301	Brixano 349	Βακιώτες Μονοφατσίου
Vadhia βλ. Vathia				

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	
Vaionitis	1327	Γάσπ. 2 493	Βλ. Ag. Gheorgio Vagioniti
Vaina	1301	Brixano 435	Βαϊνιά 'Ιεράπετρας;
Valanea	1248	KEMK 105 I	Περιοχή Καινούργιου;
Varcole βλ. Varcones			
Varcones	1248	KEMK 105 VIII	Περιοχή Μαλεβιζίου
Varnaz βλ. Varni;	(1312)	Verlinden 47)	
Varni	1271	Scardon 167,254,352	
Varvari	1300	Pizolo 65	Βαρβάροι (Μυρτιά) Πεδιάδ.
Vasilichi	1271	Scardon 445	Βασιλική Καινούργιου
Vasilie	1271	Scardon 375	Βασιλείες Τεμένους
Vathia	1271	Scardon 84	Βάθεια Πεδιάδας
Vathia Cato	1271	Scardon 32, 441	Κάτω Βάθεια Πεδιάδας
Vathia Panno	1271	Scardon 165, 295	Πάνω Βάθεια Πεδιάδας
Vaxalo	1304	Pizolo 864	
Vaxilee, Vaxilie βλ. Vasilie			
Vaxiliki βλ. Vasilichi			
Vayli	1248	KEMK 105 Xb	Βαλί Καινούργιου
Veidha	1304	Pizolo 1016	
Veluli	1300	Pizolo 20, 286, 706	Βελούλι Μονοφατίου
Vico	1301	Brixano 413	Κοντά στη Γαλιά Μονοφ.;
Vogliare	1271	Scardon 316	
Voni	1271	Scardon 288	Βόνη Πεδιάδας
Vorea	1217-9	Borsari 150-5	Βοριάς Μονοφατίου;
Voroa βλ. Vorea;	(1312)	Verlinden 46)	
Vracassi βλ. Drachassy			
Vraculiari	1300	Pizolo 213	Δρακουλιάρης Τεμένους
Vradha	1305	Pizolo 1178	
Vradiari, -um	1212	Taf-Thom άρ. 233	Περιοχή Τεμένους
Vrascha	1300	Pizolo 133	Βρασκάς Σφακίων
Vromoneri	1302	Brixano 579	Τπν. κοντά στο Σκαλάνι;
Vucoleis	1256	Scaffini XLIII	Βουκολιές Κισάμου
Vudomaierio	1301	Brixano 443	Κεντροχώρι Ρεθύμνου: Faure 1967, 44, 59.
Vulgara (-e)	1304	Pizolo 979	Κοντά στις Άγ. Παρασκιές Πεδιάδας
Vulismeni	1248	KEMK 105 IV	Βουλισμένη Μεραιμπέλου
Vurculis	1256	Scaffini XLIII	Στήν τούρμα Καλαμώνος
Vurgara	1328	Γάσπ. 2 530	Βλ. Vulgara
Vute(s)	1313-5	KEMK 63	Βούτες Μαλεβιζίου
Xerochipia	1300	Pizolo 499	
Xerolea	πρίν τό	1303 KEMK 208 I-V	Ξερολιά Τεμένους

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	
Xida	1268	KEMK 7	Ειδάς Πεδιάδας
Ycania	1212	Taf-Thom άρ. 233	
Yni	1280	Marcello 221	"Ινι Μονοφατίου
Ycu	1271	Scardon 311	
Yra βλ. Ira			
Ystolli βλ. Stoli			
Zidum	1256	Scaffini XLIII	Περιοχή Χανίων
Zimi βλ. Thini			
Zachara βλ. Zucara			
Zangarachi	1317	KEMK 208	Τσαγκαράκι Τεμένους
Zicala βλ. Zucara			
Zucar(r)a	1217-9	Borsari 150-5	Σοκαράς Μονοφατίου
Zuchari βλ. Zucara			
Zukara βλ. Zucara			

Τέλος, είναι πολύ πιθανό να υπήρχαν κατά τη βυζαντινή περίοδο και τά χωριά που παρατίθενται στη συνέχεια, επειδή σε έκκλησίες των χωριών αυτών υπάρχουν χρονολογημένες κτιτορικές επιγραφές της περιόδου που μās ενδιαφέρει. Έξαιτίας του ότι δεν αναφέρονται, όμως, τά συγκεκριμένα όνόματα των χωριών στις επιγραφές αυτές, διατηρούμε μιά επιφύλαξη και τά τοποθετούμε σε ξεχωριστή κατηγορία.

ΧΩΡΙΟ	ΕΚΚΛΗΣΙΑ	ΕΤΟΣ ΕΠΙ- ΓΡΑΦΗΣ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Άγ. Τριάδα Πυργιώτισσας	Άγ. Γεώργιος Γαλατάς	1302	Άθηνά 15 (1903), 130	
Άγ. Βασίλειος Πεδιάδας	Άγ. Ίωάννης	1291/2	Gerola IV, 509	
Άγ. Ίωάννης Πυργιώτισσας	Άγ. Παύλος	1303-4	Άθηνά 15 (1903), 129	
Δριμίσχος Άγ. Βασιλείου	Παναγία	1317-8	Gerola IV, 491	
Καλογέρου Άμαριου	Άγ. Μαρίνα	1300	Gerola IV, 496	
Κομητάδες Σφακίων	Άγ. Γεώργιος	1313-4	Gerola IV, 472	
Κούνει Κισάμου	Άγ. Γεώργιος	1284	Gerola IV, 416	
Πύργος Μονοφατίου	Άγ. Γεώργιος και Κωνσταντίνος	1324-5	Gerola IV, 570-1	
Σκαλωτή Σφακίων	Προφ. Ήλίας	1335-6	Gerola IV, 473	
Σκλαβοπούλα Σελίνου	Άγ. Γεώργιος	1290-1	Gerola IV, 431-2	